

TRES PAQUETS D'AGULLES I UNA PASTILLA DE SABÓ. LA VIDA A ELX EN ELS ANYS 20

María Rosa GÓMEZ MARTÍNEZ¹
Universitat de Múrcia

Resum: L'objectiu d'aquest article és aproximar-nos al coneixement de la vida quotidiana de la classe obrera a Elx en els anys 20 del segle XX i conèixer diferents maneres d'ajuda de beneficència dutes a terme per la societat il·licitana en el context històric dels canvis socials i polítics que signifiquen el nou règim de Primo de Rivera (1923-1930). L'aproximació a fi d'estudi es fa des de la microhistòria, reduint l'escala i estudiant fenòmens socioantropològics sota una descripció densa que desentranya els matisos més significatius dels fets sociohistòrics que mostren; la història des de baix, des de les opinions de la gent corrent, supera la construcció narrativa que procedeix dels arxius i edifica un punt de vista oficial sobre la pobresa. L'hermenèutica narrativa permet la comprensió dels conflictes i dilemes dels pobres i com la societat s'organitza per a ajudar-los.

Paraules clau: classe obrera, treball infantil, beneficència, pobresa, assegurances socials.

Title: Three packs of pins and a bar of soap, life in Elche in the 1920s

Abstract: The objective of this article is to approach the knowledge of the daily life of the working class in Elche in the 20s of the twentieth century and to know different forms of charitable aid carried out by Elche society in the historical context of the social and political changes that mean the new regime of Primo de Rivera (1923-1930). The approach to the object of study is made from microhistory, reducing the scale and studying socioanthropological phenomena under a dense description that unravels the most significant nuances of the socio-historical facts that we show; History from below, from the opinions of ordinary people, goes by narrative hermeneutics allows the understanding of the conflicts and dilemmas of the poor and how society organizes itself to help them. and the narrative construction that comes from archives and builds an official point of view on poverty.

Keywords: working class, child labor, charity, poverty, social security.

¹ Adreça de contacte,
mariarosa.gomez@um.es
(ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4867-1618>)

1. INTRODUCCIÓ

L'aparició, en 1972, d'*El movimiento obrero en la Historia de España*, de Tuñón de Lara, i la publicació del que potser és el millor assaig sobre el moviment obrer a Europa, *La formación de la clase obrera en Inglaterra* d'E. P. Thompson i la seua traducció en 1989 al castellà, marquen la pauta de tota la historiografia relacionada amb el tema a Espanya, Europa i Amèrica Llatina. L'òptica marxista, o *marxiana*, sobretot en el cas de Thompson, ofereix al lector o a l'investigador un potent model d'interpretació d'aquest objecte d'estudi, tant des del punt de vista local com general.

La metodologia emprada respon a la microhistòria (Serna i Pons 1993), redueix l'escala, com a àmbit d'investigació (Serna i Pons 2002: 114), «estudiant fenòmens socioantropològics en el seu vessant històric» (Burke 1996: 15) i social i requerint una «descripció densa» que desentranxe els matisos més significatius dels fets sociohistòrics que es mostren davant l'investigador (Geertz 1990: 22). Aquesta selecció d'«espais limitats com a escenaris d'anàlisi de fenòmens històrics» ens trasllada a l'estudi de la vida de l'obrer en tant que recrea «una realitat que està socialment i culturalment constituïda» (Cardús i Ros 2003); la història «des de baix», des de les opinions de la gent corrent, supera la història tradicional «que s'ocupava de grans gestes», cosa que ampliava el seu radi d'acció i superava la construcció narrativa que esdevé dels arxius oficials, i que construeix un punt de vista oficial sobre la pobresa i la seua resposta a aquesta des de la societat (Burke 1996: 16).

El concepte de classe social del qual es parteix en aquest article és que la classe social no és una cosa, sinó un *esdevenir*, és a dir, una circumstància dinàmica, sotmesa a un esdevenir estacionari, de canvi, sobretot, en aquests moments en els quals la revolució industrial a Elx es troba en els primers moments. «Ya cuando Engels describe la situación de la clase obrera en Inglaterra en 1844 le parece que los primeros proletarios estaban relacionados con la manufactura, fueron engendrados por ella» i, respecte de l'hàbitat fabril, «la fábrica aparecía como un símbolo de energías que estaban destruyendo el mismo curso de la naturaleza» (Thompson 2012: 215-217).

Com a resposta a això sorgiran formes d'ajuda de beneficència i socors mutu: «las sociedades de socorro mutuo fueron una influencia cultural unificadora, su lenguaje del “hombre social” también encaminó el desarrollo de la conciencia de la clase obrera» (Thompson 2012: 461), que tractaren de pal·liar les conseqüències del sistema. D'aquesta manera, ens endinsem en els anys vint del segle XX a Elx.

En 1926, el cap de telèfons de la ciutat d'Elx, Fernando Amela, aconsegueix de la Compañía Telefónica Nacional de España 300.000 pessetes per a proveir-la d'una xarxa moderna de «cables illa».² Dos anys després, la Grossa de la Loteria Nacional cau a la ciutat amb un premi d'un milió de pessetes, el número és el 5.936, distribuït entre dos sastres, el senyor Doló i Vicente Leguey i un tercer anomenat Manuel Ruiz, cap de família.³ En 1929 la premsa mostra un casament civil del jove Pedro Valero amb Ángela Quirant.⁴ El nou cap de telègrafs, Balbino Barceló, arriba a la ciutat al juliol de 1930.⁵ Aquell mateix any s'instal·len fonts públiques als carrers de Pérez Galdós i Cases de la Mare de Déu⁶ i es rep un telegrama en el qual la Junta Tècnica d'Espectacles autoritza l'obertura d'un «cinematògraf d'estiu» a l'aire lliure a José Agulló Torres, situada al carrer Blas Valero.⁷ L'últim dijous del mes de setembre de 1923 Mercedes Roldán és assassinada pel seu marit, l'operari Vicente Parres, d'un tret amb una escopeta de caça, arma amb la qual se suïcidaria més tard.⁸ Un mes després, Antonio Cañizares, director del setmanari *Trabajo* i regidor socialista, pateix una condemna de desterrament i fixa la seua residència a Castelló.⁹ El 3 d'abril de 1924, Pere Ibarra Ruiz és nomenat arxiver de l'Ajuntament amb caràcter interí.¹⁰ El 23 d'agost de 1924 es perceben en la *Kermesse*, concretament a la Glorieta, 1.489 pessetes que es repartiran entre els soldats il·licitans que lluiten a Àfrica.¹¹ A l'any següent, el 22 de febrer, mor sor Josefa Alcorta, la superiora de l'hospital, la «mare dels pobres d'Elx».¹² Al juny de 1930 apareix en premsa un article sobre la mar, que descriu fidelment la vida quotidiana de la ciutat amb les seues parades d'estiu:

se abre un paréntesis en la vida de Elche. La ciudad en masa con laudable unanimidad, se desplaza hacia el mar cercano y a su orilla sufre una frágil población, de maderas lienzos y esteras que cobija por unos días a los huéspedes más bullangueros y felices que imaginarse puede. La ciudad está tristonca estos días; paran sus fábricas, cesan sus gratos rumores de colmena; sus calles están solitarias, como agobiados por este sol terco y fuerte que enerva y desfallece. El alma del pueblo ha huido de este tormento. Cuando pase la clásica semana de San Jaime, tornará Elche a su vida, ordinaria... ya, todo el año, sus innumerables talleres y fábricas ritmarán diaria y dulcemente las bellas palabras: «el pan nuestro de cada día [...].»¹³

El mes d'octubre de 1927 Francisco Millar proposa que es lleve el reixat de la Glorieta i que es col·loque escalinata en els quatre costats perquè resulte més bonic; l'Ajuntament aprova la proposició.¹⁴ L'any 1928 es considera la bicicleta com a «circulació rodada de luxe»; a la

² *Amanecer*, PH-23, núm. 40 de 22 d'agost de 1926 (AHME). Entenem per «cable illa» la disposició del cablejat per totes les illes dels carrers de la ciutat.

³ *La Defensa*, PH-66, núm. 856 de 20 de maig de 1928 i *Elche*, PH-36, núm. 44 de 20 de maig de 1928 (AHME).

⁴ *El Obrero*, PH-11, núm. 146 de 6 de gener de 1929 (AHME).

⁵ *La Voz de Levante*, PH-107, de 5 de juliol de 1930 (AHME).

⁶ *La Voz de Levante*, PH-107, de 14 de novembre de 1930 (AHME).

⁷ Minuttes i comunicacions, d 164/1, sense data, maig de 1930 i d164/1, 7 de maig de 1930 (AHME).

⁸ *La Defensa*, PH-65, núm. 626 de 30 de setembre de 1923 (AHME).

⁹ *El Papagayo*, PH-350, núm. 4 de 28 d'octubre de 1923 (AHME).

¹⁰ Llibre d'actes municipal (LAM) 223, de 3 d'abril de 1924, p. 62 (AHME).

¹¹ *Nueva Illice*, PH-74, núm. 623, de 24 d'agost de 1924 i *Nueva Illice*, PH-85, núm. 624, de 31 d'agost de 1924 (AHME).

¹² *La Defensa*, PH-66, núm. 696 de 22 de febrer de 1925 (AHME).

¹³ *La Voz de Levante*, PH-107, de 23 de juliol de 1930 (AHME).

¹⁴ LAM 225, de 13 d'octubre de 1927, p. 156 (AHME).

ciutat i al camp n' existeixen més de sis mil i les seues forquetes estimen excessiu l' impost de dos duros que s' abstenen de pagar, tot preferint «deixar d' usar aquelles».¹⁵

Les cinc gran carreteres que anaven des d' Elx fins a les poblacions més pròximes són la carretera d' Alacant (1863-1866) cap a llevant; la de Santa Pola (1878) cap al sud-est; la de Dolors (1870-1895) cap al sud; la de Crevillent (1868-1872) cap a ponent, i la d' Asp (1889) cap al nord-oest (*Cien* 1986:182 i 195).

En 1929 la ciutat està connectada per ferrocarril amb Múrcia i Alacant; els trens amb ruta Alacant-Elx tenen un extens horari que posa en relació les dues ciutats.¹⁶ El telègraf arriba en 1873, el telèfon en 1904, el ferrocarril en 1884 i l' electricitat en 1890; en 1903 la ciutat compta amb 322 llums públics que es distribueixen entre el passeig d' Alfons XIII, la casa municipal i diversos carrers i places (Ramos 1973: 216). S' amplia la indústria i el comerç en aquest període i són diversos els fabricants, comerciants i professionals que aprofiten la publicitat dels setmanaris i diaris per a donar-se a conèixer, entre d' altres destaquen:¹⁷ Fàbrica de Alpargatas, Lonas y Calzados de Vicente Sansano Fenoll; Fàbrica de Hilados y Tejidos de Algodón de Ferrández y Compañía, al carrer Sant Salvador 19; Fàbrica de Calzado Hijos de Vicente Pérez; Manufactura de Calzado José Escobar Botella; Cerámica Alicantina, Fàbrica de productos cerámicos de Arcilla Cocida, Hijos de J. Quiles (Sociedad Colectiva) al carrer Porta de la Morera, 6; Chocolate Brotos de Brotos y Antón; Almacenes Parreño al carrer Sant Salvador, 4; Fàbrica de Calzado, Latour, SA; Fàbrica de Calzado Antonio Peral Díez; Fàbrica de Aserrar Madera y Cajas para Envases de Emigdio Tormo Santamaría al carrer Olivereta 9 i 11; Fàbrica de Alpargatas de Hipólito Miñana Antón; R. Lozano, Sastre Diplomado.

Algunes «expedories de tabacs» se citen on estan situades, així trobem el número 2 al carrer Castelar, el número 6 a la plaça 1r de Maig, el número 7 a la plaça de la Mercé, el número 8 al carrer Ereta Alta o el número 10 al carrer Jorge Juan. El mes de juny de 1930, la Direcció General de Comunicacions exposa a l' alcalde que no és possible per a l' estat construir a la ciutat un edifici per a correus i telègrafs perquè la llei que regula aquestes construccions, de juny de 1909, «només les permet a les localitats de capital de província», i altres de població major de 50.000 habitants.¹⁸

2. EL PADRÓ MUNICIPAL DE 1925-1929

En 1930, el 42% de la població espanyola viu en ciutats de més de

¹⁵ *Elche*, PH-36, núm. 49 de 24 de juny de 1928 (AHME).

¹⁶ *La Defensa*, PH-68, núm. 890 de 27 de gener de 1929 (AHME).

¹⁷ *La Voz de Levante*, PH-172, núm. 1028, 15 d' agost de 1930 (AHME).

¹⁸ LAM 227, d' 11 de juny de 1930, p. 57 (AHME).

deu mil habitants, fet que s'atribueix a l'increment de la taxa de natalitat i al descens de la taxa de mortalitat (el 19% en els anys 20 enfront del 23,5% en la dècada anterior); la taxa de natalitat havia descendit a nivells europeus, del 34,5% en la primera dècada del segle al 29,2% en la tercera dècada (Ben-Ami 2012: 282). El 31 de juliol de 1928 el president de la mancomunitat de municipis dels canals de Taibilla-Múrcia-Cartagenes rep una comunicació de l'alcalde de la ciutat en la qual li remet les dades referents a naixements i defuncions ocorreguts a la ciutat entre 1920 i 1928, ja que s'havia registrat en aquest període 8.143 naixements i 4.527 defuncions.¹⁹

De la comunicació que se li fa a l'administrador de contribucions de la província des de l'Ajuntament, es desprén que, segons el cens de 31 de desembre de 1920, la població de la ciutat ascendeix a 20.381 habitants;²⁰ d'aquest número s'exclouen barriades i ravals. Segons el diari *Levante*, durant l'any 1925, el moviment de la població a la ciutat és de 1.008 naixements, 257 matrimonis i 628 defuncions.²¹ Els anys 20 suposen una recuperació de la natalitat i un descens progressiu de la mortalitat ja superada la grip de 1918, d'abast nacional; les taxes de natalitat aconsegueixen el 29,1% en 1926 i 1928 i descendeixen al final de la dècada fins a entrar en una fase depressiva (Gozálvez 1976: 217) en els anys 30.

Investigant en el padró municipal de la ciutat corresponent al període de 1925-1929, observem l'absència dels primers cinc fulls,²² la qual cosa pot desvirtuar alguna cosa les dades totals, comptant que es compon de 523 fulls més la suma dels apèndixs de cada any;²³ aquesta diferència podria estar prop dels 120 habitants en contrastar les nostres dades amb les de l'Institut Nacional d'Estadística (INE),²⁴ que aclareix la dada d'habitants de fet en 33.167 i de 33.187 habitants de dret en els anys 20; podria equivaldre a dos o tres carrers aproximadament. També coincidim amb Gozálvez (1976: 196) en la dada que presenta de 1920 i que s'aproxima a aquesta xifra; Miranda (1991: 19 i 38) distingeix entre 33.167 habitants de fet en 1921 i 38.013 habitants en 1930. Així, la població es distribueix en 19.014 habitants a la ciutat i 14.153 habitants a les partides rurals: quant a la instrucció la població urbana s'aproxima al 41,10% que saben llegir i escriure i la població rural al 34,48%. La ciutat té un total de 8.134 unitats familiars, que es divideix en nucli urbà o poble amb 4.855 i partides rurals amb 3.279. S'ha elaborat la mitjana de les persones per llar o unitat familiar prenent aquesta com una mera dada estadística: per a Gozálvez (1976: 262) aquesta dada ascendeix a 3,97 en 1920; per a nosaltres s'eleva a 4,05 persones per llar en 1925.

¹⁹ Comunicació d159/2, de 31 de juliol de 1928 (AHME).

²⁰ LAM 223, de 6 de març de 1924, p. 28 (AHME).

²¹ *Levante*, PH-45, núm. 7, 5 de gener de 1926 (AHME).

²² Lligall E 1354, *Padrón Municipal 1925-1929*, full 523 (AHME). El còmput global d'habitants d'aquest padró es publica en el Butlletí Oficial número 122 el dia 4 de juny de 1925.

²³ Lligall E 1354, *Padrón Municipal 1925-1929* (AHME).

²⁴ INE, *Clasificación de la población de hecho por sexo, estado civil y instrucción*, tom III, volums regionals, fons documental, p. 3.

Per a l'autor, l'elevada taxa es pot deure a una major supervivència o a un elevat fet migratori. Les llars més abundants són els de dos, tres i quatre membres, i sumen el 61,19%; els d'un membre el 3,08%; les llars de cinc i sis membres arriben al 24,31%; les unitats familiars de set, huit i nou membres abasten el 10,11%; finalment, les famílies de deu, onze, dotze, tretze i catorze membres componen l'1,25%.

Unitats familiars	Poble	Partides rurals	Total ciutat
D'1 membre	187	64	251
De 2 membres	1062	596	1658
De 3 membres	1063	655	1718
De 4 membres	960	642	1602
De 5 membres	681	486	1167
De 6 membres	448	363	811
De 7 membres	237	237	474
De 8 membres	124	113	237
De 9 membres	58	54	112
De 10 membres	17	56	73
D'11 membres	11	10	21
De 12 membres	3	3	6
De 13 membres	1	---	1
De 14 membres	1	---	1
De 21 membres	1	---	1
De 33 membres	1	---	1
Total unitats familiars	4855	3279	8134

Taula 1. Unitats familiars a la ciutat i a les partides rurals (elaboració pròpia).

Segons l'estat civil, la distribució es fa per «solteros», «casados», «viudos» i «no consta»; en relació amb el seu tram d'edat els percentatges són: entre els 21 i 30 anys estan casats el 57,7%; entre els 31 i 40 anys ascendeix al 91,12%; el tram que comprén els 41 a 50 anys consta del 94,88%; entre els 51 i 60 anys puja al 96,09%. Aquestes dades podrien significar que estem davant una població en la qual els seus membres contrauen matrimoni íntegrament ja entrats en la trentena, fet que es relaciona amb les condicions de treball i el possible estalvi i dificultats per a formar una llar; en aquest sentit «molts

autors denuncien el descens de la nupcialitat, així com l'increment de fadrins i unions de fet parlant fins i tot d'«immoralitat» de les famílies obreres» (Roigé 2011: 688). Aquest pot ser un fet que, a causa de la dictadura, es torne opac en els mitjans de comunicació, com la premsa, passant inadvertit en les estadístiques del moment. Monge recull per a l'any de 1903 fins a un 11% d'unions irregulars o no canòniques en zones deprimides del Raval de Sant Joan consistent en la «convivència d'hòmens i dones que declaren conviure en la mateixa llar sent fadrins, casats amb fadrines o vidus, amb fills naturals o expòsits, circumstància especialment present en els barris obrers» (2015: 229). És interessant sobre aquest tema l'obra de Carmen Burgos (1867-1932), escriptora i mestra, coneguda com *la Divorciadora*, que reivindica el dret a refer la seua vida a través dels seus llibres i centenars d'articles (Caballé 2013: 186-187); en aquesta línia Dorita Sáez afirma que «al pasar de 20 años les decían solteronas».²⁵ La viudetat continua una línia ascendent del 5,7% en el tram de 31 a 40 anys, 13,52% de 41 a 50 anys, 19,01% de 51 a 60 anys, 33,93% de 61 a 70 anys i 74,14% de 71 a 80 anys; aquest últim ascens es deu a l'esperança de vida, inferior per als hòmens. Els fadrins representen una xicoteta porció del seu tram d'edat, el 8,80% de 31 a 40 anys, el 5,13% de 41 a 50 anys, el 3,80% de 51 a 60 anys, el 4,06% de 61 a 70 anys i el 4,32% de 71 a 80 anys.

Les figures de parentiu que apareixen en el padró municipal de 1925-1929 tenen relació amb el motiu de la convivència respecte del cap de família o el grau de relació; així, trobem termes de parentiu directe fins de quart grau i altres relacionats amb el temps d'estada en l'habitatge com a «huésped», «agregado» o «recogida».²⁶

Parentiu	Professió	Família extensa	Estada	Poder
Abuelo/a, Nieto/a, Esposa, Hijo/a Hermano/a, Nuera, Yerno, Cuñado/a, Hijo/a político/a, Madre política, Padre político, Padre paterno, Suegro/a Tía, Sobrino/a, Primo/a, Hijastro/a Esposa de sobrino, Ahijado/a	Sirviente/a Criado ²⁷ Niñera Soldado Doméstica, Su sexo Colegio	Familia Pariente	Huésped Recogida Agregado Vecino	Cabeza Jefe

Taula 2. Figures de parentiu del padró municipal de 1925-1929.

²⁵ Nascuda a Elda el 4 d'octubre de 1933, va passar la tuberculosi i un càncer de mama; va aconseguir el graduat escolar en 1988 i va aprovar el permís de conduir en 1998. La seua família és originària d'Agost i han viscut en localitats com Alacant, Agost, Petrer, Elda i, finalment, Elx. Ella resideix tota la seua vida a Elx des de 1936. El seu testimoniatge és un fidel reflex de la realitat d'aquests anys.

²⁶ Lligall E 1354, *Padró Municipal 1925-1929* (AHME).

²⁷ Cal determinar que els termes «criado/a», «huésped», «doméstica», «sirviente/a» i «niñera» estan inclosos en els membres de la família a l'hora del recompte total de membres. Així una família de quatre membres amb criada apareix reflectida en el *Padró Municipal* com una família de cinc membres. Els termes «doméstica» i «niñera» no tenen reflectit el masculí pel que es consideren professions feminitzades.

També despunta el fet d'incloure la professió en l'apartat de parentiu amb termes com «sirviente/a», «criado» o «soldado», possiblement per error en l'anotació o per desconeixement real del parentiu. Diu Gozávez (1976: 271) que:

el treball femení en l'agricultura queda realment sense reflex en els censos o almenys es fa d'una forma molt defectuosa, ja que el costum habitual, a l'hora de realitzar les inscripcions, és la de qualificar la dona com a «la feina de casa», tant per part de la censada com per l'agent censal.

Entenem que «su sexo» també s'apropia d'aquesta distinció. La classificació queda d'aquesta manera: tipus de parentiu, professió, família extensa, temps d'estada i posició de poder a la casa. Estem, doncs, davant una societat en la qual impera la família extensa i el patriarcat, tant per motius socials com per motius econòmics i, fins i tot, va un pas més enllà en l'ajuda veïnal, incloent-hi persones de no parentiu a les cases.

Un grup notable és el format per les famílies més riques, en funció de si tenen o no servents, criats i mainaderes i en funció del número de personal a càrrec, entre altres variables existents; com a representants apareixen famílies com els Roca de Togores, marqués de Cometes, Miralles d'Imperial, Luis Cruz Pascual de Bonança, els Revenga, els germans Gervasio i Casto Torregrosa, les famílies Ripoll i Ferrández, Manuel Lucerga, Salvador Quesada, Antonio Pomares, Heliodoro Vidal, Manuel Gómez Valdivia, Vicente Sansano Fenoll, Andrés Tarí Sánchez, Manuel Pascual Urbán, etc. entre d'altres (Moreno 1987: 53-56). Quant a la xicoteta burgesia, s'hi emmarca a fabricants d'espardenyes, comerciants, funcionaris de l'Ajuntament, membres d'algunes professions, mestres, obrers amb un xicotet negoci, agricultors amb una certa quantitat de terres, etc.; aquesta classe social es caracteritza per una situació incerta segons la conjuntura política i com a frontissa entre la classe obrera i la classe dominant. L'elit local té presència en la política o el periodisme i els principals actes socials ja des de finals del segle XIX, fet que configura un caràcter industrial i provoca un ascens social i endogàmic dels empresaris que es van sumant (Miranda 1991: 111). En relació amb les seues cases, «la burgesia es feia els primers pisos de luxe, amb manises verdes, blaves i roges i motlures d'algeps tardomodernistes» (Cien 1986: 198).

Existeixen a la ciutat²⁸ 128 unitats familiars que tenen servei: les famílies que tenen una persona en el servei són 107; les famílies que tenen dues persones en el servei ascendeixen a 17; les famílies que

²⁸ Suposa la suma de poble i partides rurals, l'1,57% del total d'unitats familiars comptabilitzades en el padró municipal de la ciutat.

tenen tres persones en el servei són 4 i viuen en el carrer Pont dels Ortissos, plaça de la Mercé i Canalejas. Pensem que les famílies que tenen al servei dues i tres persones es podrien correspondre amb l'alta burgesia o classe dominant, mentre que les unitats familiars que tenen una persona en el servei podrien estar en relació amb la xicoteta burgesia o classe mitjana; d'aquesta manera, i respecte de les unitats familiars de tota la població, estariem parlant de 0,26% de classe alta i d'1,31% de classe mitjana, respectivament.

De les 155 persones que es dediquen al servei d'aquestes famílies, 54 es registren amb alguna mena d'instrucció (literal és «saber leer y escribir») i 101 com que «no saben leer y escribir»; aquestes dades equivaldrien a un 65% d'analfabetisme.²⁹ Al carrer Porta d'Alacant i en el caseriu de la Baia Baixa trobem dues serventes la professió de les quals és «colegio», el que podria implicar que són menors d'edat o que podrien ser fills de serventes. En una estadística practicada a la ciutat el 24 de desembre de 1860 es recull el nombre de servents i serventes que consten inscrits; és destacable la diferència existent respecte del padró de 1924-1929, ja que, amb un total d'habitants en aquell any de 18.734, el nombre de servents ascendeix a 435; la divisió es fa per sexes, sent servents 144 i serventes 291 (Ramos 1973: 15). Aquesta diferència ens fa pensar si realment les persones que es dediquen al servei, en el període de temps estudiat, s'inscriuen amb altres professions, com la de «jornalero», aquest fet augmentaria el seu número notablement. Una altra hipòtesi possible és que aquest servei que es registra siga permanent i que s'hi incorporen altres persones, que es dediquen a altres tasques, de manera temporal. Analitzem les dades existents quant a la seua procedència i professió. L'origen de les persones que es dediquen al servei és divers encara que es concentra a la província d'Alacant, ja que només un 7,9% són de l'exterior; naturals d'Elx són el 51,46%; el 5,1% prové d'Almoradí; la resta es reparteix entre Asp, Albatera, Guardamar, Oriola, Catral, Dolors, Callosa de Segura, Santa Pola, Alacant, Coix, Torrevella, Elda, Rojals i altres municipis, com Hellín, la Romana, Granada, Madrid, Sevilla o Girona. Quant a les professions «sus labores» i/o el «su sexo» és la més freqüent amb 104 persones (67,09%) amb un sentit clarament feminitzat, amb 25 persones s'inscriu «sirvienta» (16,12%), amb 21 persones apareix «jornalero» i «jornalera» (13,54%), només hi ha un «alpargatero» inscrit i «cocinera» igual; sumen al total les dues xiquetes de professió «colegio».

3. LA CLASSE OBRERA

Per a Gozálviz (1976: 156-158) les indústries que predominen

²⁹ En moltes ocasions el terme «saber leer y escribir» engloba a persones que només saben signar, per la qual cosa pensem que el tant per cent, en la pràctica, devia ser una mica major.

en 1930 són les de calçat, especialment l'espardenyera, i la tèxtil, de major envergadura en posseir gran quantitat de telers. Els telers es distribueixen entre l'urbs i els voltants a mesura que creix el volum d'obrers, la maquinària i l'espai utilitzat; les empreses dedicades a l'espardenya es converteixen en vertaders tallers, de manera que, a la ciutat històrica, se situen els més xicotets, mentre que els mitjans i grans s'instal·len en la perifèria. La resta d'indústries o tallers (fusta, construcció, alimentació, etc.) es distribueix a les zones més pobres o per les zones comercials. La introducció de la fabricació de pisos de goma prop de 1920 suposa una forta economia de preus i s'accentua el creixement de la indústria del calçat de cuir que, en 1923, representa la meitat de la producció espardenyera. Les indústries que tenen de 7.000 a 8.000 obrers l'any 1923 comprenen fàbriques de lones com la dels Hermanos Ripoll, Casto Torregrosa o Fernández y Antón; de trena mecànica i jute, com la Viuda de Maciá, Sansano y González, Ramón Peral y Compañía o Jaime Águeda; les d'espardenyes, que exporten a Canàries i Amèrica, i de calçat de cuir, com els germans Latour, Jerónimo Bañó, Díez Quiles o Diego Hernández; existeixen també fàbriques d'adobats, com la Tenería Ilicitana; d'envasos de fusta i cartó, la de Manuel Ruiz o Emilio Tormo, i fàbriques de serrar fusta, de Tormo y Ruiz (*Cien* 1986: 262-263).

El comerç il·licità presenta una concentració diferent, segons siga «ordinario» o «extraordinario» (Gozálvez 1976: 159-160).³⁰ No existeixen bars o cafés a l'antiga moreria ni al Raval de Santa Teresa i molt pocs al barri del Pont i parròquia de Sant Salvador; la màxima concentració se situa entorn de la Glorieta. Les farmàcies, set, ofereixen la mateixa concentració que els cafés (es considera comerç extraordinari); els magatzems o comerços a l'engròs destaquen a la Corredora, carrer de Sant Salvador i carretera de Dolors; per tota la població s'escampen les dènou perruqueries existents en 1930. Des de febrer de 1924 es pot celebrar el mercat els diumenges i les botigues poden obrir aquest dia des de les set fins a les dotze del matí, a l'estiu, i des de les huit fins a les dotze, a l'hivern.³¹

A la ciutat el pes de la indústria espardenyera ocupa entorn de 10.000 treballadors prop de 1930; a ells s'uneix un grup de dos mil més que es dediquen a faenes agrícoles, sumant-s'hi aquells que s'ocupen en la construcció, el calçat, els comerços i la resta de serveis. Per a Salvador Forner en 1915 la distribució de la població assalariada és d'un 70% que treballa en el calçat i l'espardenya, un 11,5% en la fusta, un 6,9% en la construcció, un 8% en el tèxtil i un 3,5% en altres professions

³⁰. Gozálvez distingeix entre «comerç extraordinario» com aquell que s'identifica amb articles no comestibles i que se situa als carrers de Sant Salvador, Corredora, plaça Major, Glorieta i Reina Victòria, i «comerç ordinario» reduït als comestibles que ofereix una distribució regular per tota la ciutat pel seu caràcter de necessitat diària.

³¹. LAM 223, Sessió extraordinària de 23 de febrer de 1924, p.15-16 (AHME).

(Fornier 1987: 102). A partir de 1925, les professions registrades oficialment a escala estatal ascendeixen a 52 (Ben-Ami 2012: 277); en l'ordenació que realitza l'INE de les professions d'Alacant capital,³² respecte de «grups d'indústries i professions» i amb el cens de població de 1920, podem comptabilitzar-ne huitanta; d'aquest número se n'han descomptat «individus momentàniament sense ocupació, retirats o pensionats de l'estat, rendistes, i altres sense una relació directa», la qual cosa ens condueix aproximadament a 67.

El padró municipal fa un registre de les diverses professions existents en el municipi; hem fet una relació de professions/professionals, afegint als noms que apareixen en el padró aquells que hem trobat en les actes, en la correspondència i en la premsa:

Abogado, afilador, agricultor, aguador,³³ albañil, alpargatero/a, ama de leche, ama de cría, ajustador, arquitecto, artesano, auxiliar, barbero, barrendero, bracero, café, campesino, capellán, carabinero, carpintero, carrero, cartero, chofer, cobrador, colegio, comadrona, comerciante, conserje, cortadores, costurero, criado/a, del cañamo, dependiente, doméstica, ebanista, enfermero, en filas, empleado, entachador, enterrador, escribiente, estillador, estudiante, fabricante, farmacéutico, guardia civil, herrero, hilador, hortelano, industria, industrial, ingeniero, interventor, jornalero/a, labrador, lavandera, leñero, licenciado, limpiadora, maestro nacional, maestro privado, maquinista, marinero, marmolista, matrona, mecánico, médico, médico forense, militar, monja, niñera, notario, obrero, odontólogo, operario, operador, panadero, pastelero, perito agrícola, pintor, portero, practicante, pregonero, presbítero, profesor, profesor de dibujo, profesor de música, profesora de partos, profesor de academia, propietario/a, sacristán, sastre, sirviente/a, soldado, superiora, su sexo, sus labores, tejedor, telegrafista, tocólogo, trabajador/a, veterinario, vigilante, zapatero...³⁴

Respecte dels salaris s'observa una gran desigualtat en els preus dins de la mateixa categoria professional (vegeu «jornalero»), i no queden reflectides totes les professions, símptoma de la falta de normativitat sobre aquest tema:

Preus de renda, sou anual o jornal diari, pessetes:

Carabinero 2.372 / 2.400 / 2.497 anual.

Carpintero 6,00 ptas.

Chofer 5,00 ptas.

Dependiente 3,00 ptas.

Empleado 3,00 ptas.

Escribiente 5,00-6,00 ptas.

32. INE, *Clasificación de los habitantes por su profesión*, tom V, Alacant, fons documental de l'INE, p. 1-4.

33. «el yayo se dedicó a llevar agua a las casas, se compró un carro y una burrita y la llenaron de cantaros, y como entonces no había agua en las casas se dedicaba a vender cantaros a las señoras, me dijo en una ocasión que nunca había tenido tanto dinero como cuando era aguador» (Sáez 9).

34. Lligall E 1354, *Padrón Municipal 1925-1929* (AHME).

Herrero 6,00 ptas.
Jornalero 1,00-1,50-2,00-2,50-3,00-3,50-4,00-4,25-4,50-5,00-5,50-6,00-7,50-8,00-9,00- 9,50 ptas.
Marmolista 5,00 ptas.
Mecánico 7,00 ptas.
Notario 4.000 año.
Panadero 5,00 ptas.
Presbítero 1.000 año.
Zapatero 9,00 ptas.³⁵

Fig. 1. El tallador, *Levante*, núm 19, juliol de 1926.

Miranda (1991: 87) explica la retribució mitjana o jornals mitjans dels hòmens en la indústria espanyola i catalana per a l'any 1911; d'aquesta manera presenta una taxonomia dels diversos oficis amb preus similars als enunciat:

³⁵. Lligall E 1354, *Padrón Municipal 1925-1929* (AHME).

³⁶. Ildelfons Cerdà descompta malalties i dies d'atur per a arribar a aquesta dada perquè la indústria fabril és la que marcarà la vida sociocultural dels obrers. S'ha pres com a referència la ciutat de Barcelona en tindre una equivalència d'indústria tèxtil i de cultura mediterrània similar respecte a la ciutat d'Elx. No hem pogut elaborar-lo per hores en mancar de dades suficients.

Cortadores 3,00-4,00 ptas.
Atadores 3,00-4,00 ptas.
Entachadores 2,50-3,00 ptas.
Urdidores-costureros 2,00-2,25 ptas.
Rastrilladores 1,75-2,00 ptas.
Of. Aprendices 0,50-1,00 pta.
Ojeteros 0,25-0,50 ptas.
Aprendices 0,15-0,25 ptas.

Una mitjana aproximada sobre el salari obrer diari i per a una família en la qual treballen el pare, la mare i dos xiquets xicotets sense retribució equivaldria a 4,75 pessetes diàries comptant 269 dies de treball realitzat (Roigé 2011: 688).³⁶

	Jornal aproximat diari	Jornal mig diari	Dies anuals
Home	2,50-4 pessetes	3,25 pessetes	269
Dona	0,50-2,20 pessetes	1,50 pessetes	269
Xiquets/tes	-0,15-0,15 pessetes	0 pessetes	269
Total	2,85-6,35 ptes/dia	4,75 ptes/dia	1.277,75 ptes/any

Taula 3. Salari obrer (elaboració pròpia).

Així ho afirma la indústria espartenyera en *El Papagayo* quan diu que «no existeix tarifa general de preus a la mà d'obra dels costurers» i que s'estan donant situacions en les quals, «dos costurers, fent el mateix treball, poden guanyar deu o dotze pessetes de diferència un més que l'altre». Acaba l'article amb la proposta que s'articule un «contracte de treball» com a remei a aquestes situacions.³⁷ *Levante* també tracta el tema de les condicions de treball quan afirma que un espartenyer guanya entre dues i quatre pessetes amb les quals ha de sostenir i educar els seus fills.³⁸ En LAM 222 de 24 de gener de 1924, l'Ajuntament estima en «tres pesetas el tipo de jornal que percibe un bracero» a la ciutat, atés l'article 91 de la llei de Reclutament referent a l'estimació de la pobresa de les famílies dels mossos que al·leguen; l'import anual, descomptats 52 diumenges i dènou dies de festes religioses de caràcter general i local, queda en 294 dies laborals per un import total de 1.323 pessetes anuals.³⁹

En 1921, en la indústria espartenyera, es guanya entre quatre i huit pessetes per als hòmens i entre una i mitja i quatre pessetes les dones; els bracers del camp entre quatre i sis pessetes i mitja els hòmens i entre una i mitja i dues pessetes i mitja les dones. El mes de març de 1928 els teixidors asseguren que el seu salari és de tres i mitja a quatre pessetes el dia que treballen (Moreno 1987: 122-124).

El treball a preu fet i a domicili, freqüent en nombroses indústries de la província, impossibilita una sistematització adequada de les condicions de vida dels obrers i una gran dificultat per a quantificar el preu dels salaris. Aquest tipus de treball suposa grans avantatges per als patrons, ja que l'obrer treballa en el seu propi domicili, la qual cosa estalvia despeses de local, energia, compra d'unes certes matèries primeres o manteniment de xicoteta maquinària. A això hem d'afegir la temporalitat del treball a domicili, compartit a vegades amb les faenes agrícoles, que extrema la producció de l'obrer en determinats moments per la seua necessitat amb el consegüent risc per a la seua salut; podem parlar, aleshores, d'instabilitat laboral. «En 1907 el número de obreros

37. *El Papagayo*, PH-350, núm. 56, 9 de novembre de 1924 (AHME).

38. *Levante*, PH-45, núm. 19, 10 de juliol de 1926 (AHME).

39. LAM 222, de 24 de gener de 1924, p. 90-91 (AHME).

y obreras a domicilio que trabajan para las fábricas de alpargatas, lonas y calzado de la ciudad era superior al empleado en los propios talleres, y prácticamente todos trabajaban a destajo» (Moreno 1987: 104); al gener de 1917 la majoria dels espadenyers treballen una jornada d'onze a dotze hores diàries, inclús arribant a les setze o diuuit hores; algun d'ells afirma «ser libre para trabajar las horas que les venga en gana» (Moreno 1987: 105). Aquesta «anomia durkheimiana» centrà un dels grans problemes del treball, l'absència i fallida de regulació moral i jurídica que impedeix la solidaritat (Díez 2014: 509); en aquesta línia, l'accident de treball en una teuleria en 1927, «hace que los obreros testifiquen a favor del patrono y la viuda del accidentado no cobra».⁴⁰ En 1926 es publica una legislació sobre el treball a preu fet i a domicili que intenta crear un comitè paritari que determine el salari, tenint en compte les despeses de l'obrer en lloguer, electricitat, compra de maquinària, transport, etc. Aquesta mesura, que podria afectar la gran majoria del personal de les indústries del calçat que treballa a la seua casa, no té aplicació en la pràctica i bandeja les il·lusions dels dirigents sindicals il·licitans del moment. El tema de la «crisi de la indústria» s'aborda en diverses ocasions; així ho contempla *Elche* quan escriu: «Y de las crisis de trabajo, que, periódicamente azotan a las industrias básicas de nuestro pueblo –alpargatas, calzado, tejidos– hoy más sombríamente acentuada en la primera por la introducción de la maquinaria en gran escala, ¿quién se ha preocupado?».⁴¹

El problema local és que, en cessar els espadenyers en la seua indústria, no troben facilitat per a col·locar-se en altres rams de treball, per tenir domini únicament del seu; el problema és la competència que la màquina fa a l'home i que se la considera com un problema «que casi puede incluirse en el paro obrero» (Ramos 1973: 31-32).⁴² Una «petición justa» és el títol de l'article publicat en *El Obrero*, en el qual el Sindicat de l'Art Tèxtil dirigeix un comunicat al president de Centre de Indústria Espadenyera (CIE) sol·licitant millors per als obrers:

Los obreros de la fábrica de los señores Peral y Torres. Uno de los salarios más mezquinos que se perciben en Elche, es el que vienen ganando las obreras y obreros de la fábrica de trenza y yute de los señores Peral y Torres. El término medio de los que estos trabajadores ganan en la jornada legal de ocho a diez reales... son salarios que trabajando todos los días se tiene que pasar hambre. No es posible que un padre de familia que tenga dos o tres hijos pequeños, pueda con ese miserable jornal atender a las necesidades del hogar. No, en una casa donde el cabeza de familia gana a la semana quince pesetas es la miseria, el hambre y

⁴⁰ *El Obrero*, 16 d'octubre de 1927.

⁴¹ *Elche*, PH-36, núm. 24, 24 de desembre de 1927 (AHME). Respecte del «moviment anti-maquinista» dels primers anys vint i en relació amb la indústria espadenyera la notícia de l'aplicació de la màquina a la mateixa és mal rebuda pels obrers.

⁴² Article publicat en *Elche* el 19 d'agost de 1928, sota el títol de «La máquina y el hombre», amb motiu del Congrés Alpar-gater de Callosa del Segura.

la desdicha de las que imperan a sus anchas. El Sindicato del Arte Textil recogiendo el sentir de las obreras y obreros de la fábrica en cuestión, dirigió un comunicado al Sr. Presidente de Centro Industria Alpargatera solicitando mejora para los obreros.⁴³

En 1919 es declara legal la jornada de huit hores, cosa que inicia una oportunitat dels obrers per a remeiar el problema. Però, la legislació seguirà sense complir-se i, fins i tot, la Junta Local de Reformes Socials de la ciutat considerarà el fet de deixar-ne fora tots els treballs relacionats amb la indústria espartenyera, entre d'altres. En 1920 i 1921 l'horari de treball dels espartenyers il·licitans era de deu hores de mitjana al dia (Moreno 1987: 106).⁴⁴ La jornada de huit hores queda en l'oblit per als obrers; la producció de dia i de nit intenta compensar les èpoques de crisi i de falta de treball afirmant-se en 1922 que «cada uno trabaja las horas que cree necesarias sin detenerse siquiera a meditar las consecuencias funestas necesarias que esto trae consigo aparejadas, no dando ni un momento al reposo ni a la instrucción y con grave peligro para la salud» (Moreno 1987: 105); aquestes conseqüències es traduiran en esgotament, vellesa prematura, tuberculosi, rostres demacrats, etc. (Moreno 1987: 107) i bàsicament mort en plena joventut. Com apunta Thompson:

un peón de fábrica se puede reconocer con facilidad cuando anda por las calles; es casi seguro que tiene algunas articulaciones mal. O bien tiene las rodillas hacia dentro, los tobillos hinchados, un hombro más bajo que el otro, o es cargado de espaldas, el pecho hundido por ambos lados, o está deformado de algún modo. (2012: 364)

El Obrero inclou en el seu discurs el problema de l'atur i de les condicions de vida impossibles per a un obrer:

el trabajador no dispone de más medios económicos para el sostenimiento de su familia, que el valor de su trabajo. Y cuando éste falta, que falta frecuentemente, la vida es imposible. Elche es hoy escenario en donde se presentan un sin número de obreros parados. Y el salario del obrero representa la alimentación, el vestido, la casa y la instrucción de sus hijos. De ahí la emigración de familias enteras. Es un hecho comprobado científicamente, que un obrero que va al trabajo mal alimentado y con el alma llena de preocupaciones, pensando en las necesidades de la familia, ni tiene suficientes energías físicas ni la alegría espiritual que es indispensable para que la tarea resulte perfecta y abundante. Es obra altamente humana el pelear por conseguir que al obrero no le falte trabajo y que al mismo tiempo el salario tenga la capacidad debida.⁴⁵

43. *El Obrero*, PH-11, núm. 141, 25 de novembre de 1928 (AHME).

44. Butlletí de l'Institut de Reformes Socials de juny de 1920 i novembre de 1921.

45. *El Obrero*, PH-11, núm. 174, 21 de juliol de 1929 (AHME). Títol: «La vida obrera es compleja y difícil».

La dieta dels obrers és deficitària i precària, fins al punt de no tastar la carn més que per a determinades ocasions i basant la seua alimentació en pa, fruites, hortalisses i peix en saladura. Així ho afirma el doctor Luis Gómez (1916) en *Trabajo* referint-se a la tuberculosi: «esos cuerpos, nutridos tan deficientemente, sin probar bocado de carne en un mes por los menos, están con respecto a la tuberculosis, como el fuego junto a la pólvora». Per a ell les causes de l'augment de la malaltia són «l'alimentació, l'excés de treball, l'alcoholisme, el cinema i els espectacles semipornogràfics» (*apud* Moreno 1987: 123-124). També l'esdeveniment de les festes a la ciutat és per al treballador motiu de descontentament perquè, si hi ha un dia festiu, aquest es resta del jornal amb la implicació de la reducció del pressupost.⁴⁶ «Existen obreros que se encuentran sin trabajo, faltando en la mayoría de sus hogares toda clase de útiles y objetos, indispensables para la vida y la justificación se basa en un exceso de producción».⁴⁷

El contracte de treball es rep amb gran expectació al febrer de 1930, després de ser oficialment expressat pel CIE i el Sindicat del Ram de l'Espardenya, incloent-hi tots els obrers del ram.⁴⁸ La regulació de la jornada laboral és un altre punt d'inflexió en la lluita de la classe obrera; en la comunicació que la Inspecció Provincial del Treball d'Alacant remet a l'alcalde president de la Delegació Local del Consell de Treball d'Elx es tracta el tema de l'incompliment dels preceptes que regulen la jornada màxima de huit hores del personal de guàrdies municipals de l'Ajuntament.⁴⁹ Des de l'1 d'abril de 1930 comença a regir la jornada de huit hores en tots els «treballs concernents a la indústria espardenyera»; així ho acorda el comitè paritari interlocal del ram de l'espardenya, que té per subdelegat al metge Manuel Pascual Urbán.⁵⁰ En relació amb el descans dominical, al juny de 1924 torna a regir a la ciutat després d'haver sigut suprimit quatre mesos abans; el Ministeri de Treball havia resolt eliminar aquest dret als comerciants.⁵¹

3.1. El treball infantil

El 22 de febrer de 1927⁵² la JRS de Barcelona comunica al president de la JLRS d'Elx que el menor Pedro Ripoll Garrit té permís per a treballar; la legislació respecte del treball infantil, i aquest és atribuït a menors de catorze anys, estableix que aquests només podran treballar sis hores diàries.⁵³ Les jornades de treball infantil continuen faltant a la llei que les regula i, així, ho reivindica *Trabajo* quan diu que «niños menores de catorce años trabajando la brutal jornada de once horas diarias en el día y diez en la de la noche, y esto es un crimen que se

46. *El Papagayo*, PH-350, núm. 15, 20 de gener de 1924 (AHME).

47. *Amanecer*, PH-23, núm. 13, 31 de gener de 1926 (AHME).

48. *El Popular*, PH-19, núm. 6, 9 de febrer de 1930 (AHME).

49. Comunicació d161, de 22 d'octubre de 1929 (AHME).

50. *La Voz de Levante*, PH-107, 3 d'abril de 1930 (AHME).

51. *El Papagayo*, PH-350, núm. 36 de 15 de juny de 1924 (AHME).

52. Comunicació d158, 22 de febrer de 1927 (AHME).

53. *Trabajo*, PH-34, núm. 712, 29, juny de 1924 (AHME).

comete en tan infelices e inocentes criaturas». Les fàbriques de trenats de jute en les quals ocorre això són la de la Viuda de Maciá, Sansano y González i la de Ramón Peral y Compañía.⁵⁴ «Sobre el trabajo de los niños en las fábricas y en los talleres» és el títol que *Amanecer* atorga a una crònica d'explotació infantil de la mà d'A. Serrano Hernández:

Con las manos en los bolsillos del pantalón, llevando al cuello una pobre bufanda agujereada y misera, con el capazo de provisiones pendiente del brazo, y encorvado y tembloroso, apresuraba el paso para llegar cuanto antes a la fábrica, donde entraba apenas amanecido para salir con la noche, después de una larga jornada de trabajo demasiado rudo para sus pocos años.

Hay leyes escritas que jamás se cumplieron, que regulan el trabajo del hombre y prohíbe la admisión de niños en los talleres y en las fábricas, menores de catorce años. Y sin embargo, si visitásemos estos talleres y estas fábricas, veríamos muchos pequeños, niños de ocho, de nueve, de diez años, supeditados y encarnecidos.

¡Pobre infancia irredenta encadenada al trabajo apenas alborecente!

Da compasión ver a los muchos niños, criaturas endebles y en pleno crecimiento, acudir a las fábricas donde son explotados ignominiosamente.

¡Cuánta injusticia! Hay que preocuparse un poco más de estos niños que llegarán a hombres extenuados y despedazados.⁵⁵

El treball infantil és considerat, des del punt de vista del patró, per a *ajudar* amb les despeses de la casa; d'aquesta manera podia reduir el salari de l'obrer, que es veia obligat al fet que treballaren els fills o filles i la dona, considerada també menor d'edat.

Fig. 2. La maquinista i l'aprenent, *Levante*, núm. 19, juliol de 1926.

⁵⁴ *Levante*, PH-45, núm. 8, 20 de gener de 1926 (AHME).

⁵⁵ *Amanecer*, PH-23, núm. 5, 29 de novembre de 1925.

«Los niños trabajan porque la miseria induce a sus padres a buscar en el trabajo de los hijos un suplemento de jornal, y como la ley protectora de la infancia no suprime esta causa poderosa y constante, la ley resulta ineficaz» (Argente 1987: 127). Com escriu Antonio Serrano:

algú li aconsellá posar a Pascualet a treballar en un ofisi cualquiera, a fi de guañar uns séntims que aliviaren un póc la pésa càrrega que l'agobiava. Marieta se resistí al prinsipi; pero después ¿quin altre remey li quedaba? Y Pascualet pasó de la escola a ser menaoret (Serrano 1921).

Ja en 1911 es registra que els xiquets comencen a treballar a una edat molt primerenca; la sisena part dels empleats del sector espartenyer és menor de catorze anys i, d'aquests, la quarta part no arriba als deu anys. Per als anys vint, els percentatges són similars: el 85% dels menors de catorze anys es dediquen a treballs fora de les fàbriques i al treball a domicili (Miranda 1991: 93-94). Entre 1914 i 1923 va anar disminuint el treball infantil sent important en la indústria a domicili; els diaris del moment trauen a la llum els casos d'extrema explotació quan afirmen que, en 1915, hi ha xiquetes i ancianes que fan jornades de setze o diuhuit hores guanyant de 60 a 75 cèntims; també es registren xiquets treballant en durs treballs «por los que se les paga cuarenta o cincuenta céntimos diarios» i en els quals s'observa la figura del *menaor* o *menaoret* en xiquets menors de set anys, que s'encarrega de filar o enrotllar el fil que ix de l'estopa embolicada a la cintura, per a la indústria espartenyera, amb una corriola que dirigeix el braç:

Mena!, crida el filaor reculant sempre, mena!, mena!, diu mentres filá el cánem que pasant per el corriol bañat que porta en les mans, desenrolla llestament de la sintura suchécta al talle. Y el chiquet mena, mena sempre sens apartarse de la roa sino pera ñigarla la estaca el cap de revés o guita resentment treballat.

Per a l'hora d'esmorzar, els *menaorets* descriuen la seua dieta: «el uno méncha una sardina que en el fóc prengué el color del arénc; el altre un trós de bacaller vell qu'encontrá en un rincó del pastaor; éste una gaña de bonitol que ól a férro rovellat; aquell unas alls que reventaren en les brases» (Serrano 1921). Monge afirma que «la edad con la que un niño o una niña podía entrar a desempeñar alguna función en una fábrica podía comenzar a los cuatro años» (2015: 122). En 1917 es diu a la ciutat que «es imposible la mendicidad en Elche porque todo el mundo puede trabajar desde el niño de ocho a diez años, hasta los ancianos y muchos lisiados, porque hay formas de trabajo para todos». A partir de 1923, les organitzacions obreres continuaran denunciant els

abusos a menors, ja que encara s'empra mà d'obra infantil. Quan es produïa alguna visita de la inspecció els patrons, ajudats pels mateixos pares, ocultaven els xiquets que treballaven falsejant l'edat d'aquests (Moreno 1987: 129). «Era posible ver enjambres de tiernas criaturas esperando la hora de entrar en el taller, que para ellos significaba el presidio y donde se perpetuaba su ignorancia» (Serrano 1921: 129).

Aquesta percepció del xiquet obrer o xiqueta obrera, respecte del treball, podria constatar que la seua socialització primària s'està mesclant amb la seua socialització secundària, en el sentit d'aprendre l'ofici a edats molt primerenques; la «cultura de l'obrer»⁵⁶ o «del treball» està sent interioritzada pel xiquet, de manera que aquest sap ja el que s'espera d'ell, no sols com a xiquet i xiqueta, fill i filla o amic i amiga, sinó com a obrer i obrera. Entenem aquesta mescla com a unió de socialització professional i conductual; la norma social seria el treball. Sumem a això, l'escassa presència de l'escola en molts d'aquests xiquets, que en la seua vida adulta, seran analfabets, per la qual cosa l'agent socialitzador de l'escola serà substituït pel taller o la fàbrica. La fàbrica i el taller, segons Sorel «son esferas de la producción y del trabajo productivo, lugares naturales donde anidan y crecen las virtudes propias del trabajo y, en general, de la sociedad industrial... sentimiento de pertenencia e integración que promueven las redes orgánicas de la división del trabajo» (Díez 2014: 526-527).

Fig. 3. Taller de xiquetes i dones, *Levante*, núm. 19, juliol 1926.

⁵⁶. Entenem «cultura de l'obrer», com l'enculturació de l'obrer xiquet en una manera de ser i pensar bàsicament pobra i miserable, on ascendir en l'escala social és una cosa quasi impossible i on el seu lloc en l'estructura social està clarament determinada i definida per la classe dominant. Això explicaria, al costat de l'augment de les grans desigualtats dels obrers, i entre altres causes, l'aparició de la «cultura del proletariat» per a superar aquesta vida imposada, és a dir, l'aparició de l'«home nou».

De 1923 a 1928 la legislació social s'oblida a causa de la desorganització de la classe obrera; aquesta desregulació afecta les lleis promulgades sobre el descans dominical, la jornada legal de huit hores i el treball femení i infantil. A partir de 1928 els obrers s'organitzen per a fer comitès de vigilància en compliment de la legislació social; a la ciutat, la JLRS és l'encarregada de vetlar per aquest compliment, però a penes es reuneix convertint la seua labor en escassa. Cal afegir que els cacics tenen tot el control sobre aquesta, el que impedeix complir amb la seua comesa; fins i tot, l'Institut de Reformes Socials (IRS) i la premsa conservadora reconeixen els defectes de funcionament de les juntes. Com afirma Francisco Moreno:

una de las pocas actuaciones eficaces fue la protección, en ocasiones, del trabajo infantil: en 1908, la Junta ilicitana acuerda que los niños que como aprendices de hiladores trabajan en los huertos, se les hagan casetas, de madera u otras materias, para que puedan ser resguardados del frío o el calor y que no se cargue con mucho peso a los aprendices costureros. (1987: 38)

De fet, la reclamació de l'abolició del treball infantil serà una de les primeres recomanacions higièniques a partir de 1848, en un primer intent de preservar «el xiquet que serà l'obrer del demà» amb l'argument del «minvament en la riquesa nacional» a causa de l'elevada mortalitat infantil del moment en el projecte de llei de Protecció a la Infància de 1904 (Rodríguez 2005: 133 i 244).

4. LA TÓMBOLA BENÈFICA

La premsa es converteix en vehicle de sol·licituds per a la recollida de diners per a empreses socials dins de l'àmbit de la beneficència; les almoines, les subscripcions, les corregudes de bous, les representacions teatrals o els partits benèfics, entre d'altres, conformen la inclinació del poble il·licità en la tasca d'ajudar la classe obrera i complementen les ja establides assegurances socials (González 1928: 114) de malaltia,⁵⁷ maternitat, atur forçós o retir obrer iniciats en els primers anys del segle XX (Gómez 2020).

Les encarregades de repartir joguets a xiquets pobres en Reis són Paquita Serrano, Agripina Arronis, Asunción Brotons, Margarita López, Asunción Pascual i Manola Mógica.⁵⁸ La Caixa de Previsió Social, a través del seu conseller delegat a València, José María de Zumalacárregui, adjudica premis amb motiu del Dia de l'Estalvi a la fi de novembre de 1927; els premis es divideixen en quatre modalitats: la primera de quinze pessetes per a cinc xiquets titulars de llibretes

57. Per a González Galé, economista i professor durant la dictadura de Primo de Rivera «el seguro social es el conjunto de medidas de previsión que tienden a proteger a las clases económicas débiles contra las consecuencias de ciertas eventualidades tales como la enfermedad, la invalidez, la vejez o la muerte, en cuanto puedan afectar a sus condiciones de vida»; l'article és el resum d'un treball fet a Buenos Aires per l'autor i publicat en el periòdic *Diario Español*.

58. *Amanecer*, PH-23, núm. 60, 12 de gener de 1927 (AHME).

de Segur Infantil que més impositcions hagen efectuat des de l'1 de novembre de 1926 al 31 d'octubre de 1927; la segona de 25 pessetes per a les cinc persones que tinguen llibretes d'estalvi obreres i que major nombre d'impositcions hagen efectuat en el mateix període; la tercera és de 100 pessetes per als cinc obrers titulars de llibretes de capitalització per a l'ancianitat que major nombre d'impositcions personals hagen efectuat en el mateix període; finalment, la quarta, és de cinc premis per als obrers inscrits en el règim obligatori de retir obrer que tinga el nombre més gran d'impositcions; tots aquests premis consisteixen en una bonificació extraordinària de tres pessetes per impositció mensual efectuada.⁵⁹ Rosa Brotons fa lliurament d'un donatiu als ancians desemparats de 34 pessetes, sobrant del recaptat en una de les urnes de les Tres Ave Maries.⁶⁰

A principis de desembre de 1926 s'organitza una tómbola a benefici del Patronat de les Escoles Nocturna i Dominical d'Obreres Catòliques de Sant Josep (Gómez 2023); les persones que contribueixen amb objectes per a la tómbola són nombroses i diversos els estris que s'acompanyen; hi adjuntem els noms dels il·licitans que col·laboren en aquesta empresa amb una relació dels elements dels quals es desprenen:⁶¹

Nom i Cognoms	Estris
Francisco Gómez	Magnífic rellotge amb figura
José Clement	Un anell d'or
Ginés Maciá	Un pot de tomaca
Domingo Iborra	Tres pastilles sabó Lagarto
Antonio Sempere	Dos parells de calces de seda
Miguel Pérez	Tres llandes de conserva
Santiago Botella	Sis coladors i un cassó d'alumini
Manuel Martínez Cutillas	Un tall vestit
M. Maciá	Quatre gots d'alumini i dos foguerets
Valentín Boix	Sis aparells de llum d'oli
Roque Gómez	Una toqueta
Antonia Díez	Un davantal de xiqueta
Juan Antonio Soler	Dues bufandes
Parreño, Maciá y Gomis	Un bonic despertador
Morell Moncho	Huit parells d'arracades

^{59.} *Elche*, PH-36, núm. 20, 27 de novembre de 1927 (AHME).

^{60.} *La Defensa*, PH-66, núm. 784, 28 de novembre de 1926 (AHME).

^{61.} *La Defensa*, PH-68, núm. 881, 18 de novembre de 1928 (AHME).

Hijos de Jaime Brótons (Central)	Dues dotzenes de mocadors
Hijos de Jaime Brótons (Sucursal)	Un abriguet de punt
Ramón García	Un llum de taula
Diego Martínez	Quatre caixes de pólvores, quatre pastilles de sabó i tres imperdibles
Vicente Ceva	Quatre botes de tomaca
Pascual Valero Antón	Dues copes de cristall
Rafael Ibarra	Uns tirants
Matías Boix	Un parell de calces
Capitán de la Guardia Civil	Un preciós centre de taula
Concha Rico	Una botella de xerés
Teresa Llorens	Tres paquets d'agulles i diverses coses
Dolores Rodríguez de Clement	Tres parells d'arracades
Asunción Vives	Nou p. calces i dues dotzenes passadors
Sixto Marco	Dos parells de sabatilles de sola de goma
José Botella	Tres coladors, fogueret i atuell oli
José M ^a Castaño	Dues capes llana
Antonio Bonete	Diversos paquets paper fumar
Concha Bravo	Una caixa pentinador
Juez de Instrucción de Elche	Un bonic tinter escrivania
Diego Irlés	Tres parells botetes de llana
Leocadia Torno	Una carmanyola d'alumini
Almacenes Parreño	Diverses figuretes i violeTERS
Amalia Bonmatí de Sánchez	Una bescuitara
Encarnación Ruiz de Pascual	Una manteguera
Asunción Ibarra Vda. de Revenga	Una preciosa figura
Asunción Cosidó	Una àmfora i una pastilla sabó
María Quesada de Martínez	Una bescuitera
Vicente Navarro, Cura de Santa Ana	Una pila d'aigua beneïda
Casino de Elche	Un preciós ventall de nacre
Gabriel Segarra Guirao	Un cendrer de plata*
Pascual Alemañ Amorós	Un joc de café
Asunción Boix de Brótons	Una licorera i unes vinagres

F. Pérez Seguí	Dues caixes de sabó, dues barres de sabó de glicerina, un estoig essència, un flascó de colònia, tres caixes i deu sobres pólvores, cinc caixes vaselina, un violeter amb essència, quatre caixes i un tub de sabó dentífric, un raspall de dents, tres pólvores i un càntir amb essència.
Antonio Peral	Un lavabo de cavaller
Fausto Román	Una bescuritera

Taula 4. Estris per a la tómbola benèfica, 1926.

En 1928 l'alcalde entrega a *La Defensa* unes bones de peces d'abric per a repartir entre els xiquets pobres de la localitat en el dia de la Puríssima Concepció a la casa de l'Ajuntament.⁶² És costum repartir en les pasqües de Nadal bons extraordinaris d'aliments i robes.⁶³ El mateix mes, el sastre Doló envia un donatiu de 200 pessetes.⁶⁴ Per a la festa de Reis de 1928 la Junta Local de Protecció a la Infància organitza un donatiu per als xiquets pobres: la quantitat recollida ascendeix a 375 pessetes amb la participació de diversos donants, entre d'altres: la Compañía de Riegos de Levante amb 50 pessetes, la Comunidad de Aguas de Marchena amb 10 pessetes, Ramón Lozano Águeda amb 10 pessetes, Vicente Sansano Fenoll amb 25 pessetes, Joaquín Salvador Rabaza amb 10 pessetes, Adolfo Fenoll Leyza amb 10 pessetes, Antonio Bonete Pomares amb 10 pessetes, la Sociedad de Obreros y Empleados Municipales amb 20 pessetes, Empresa Alba amb 50 pessetes, el Casino amb 50 pessetes, el Orfeón Ilicitano amb 25 pessetes i les Salinas del Bras del Port amb 50 pessetes.⁶⁵ A primers de desembre de 1928 es reparteixen en el pòrtic de les Cases Consistorials, 500 peces d'«abrigo, tapabocas y cubre-corsés», donades per l'alcalde Javaloyes per als xiquets pobres.⁶⁶

Al març de 1930 la Junta Local de Protecció a les Vocacions Eclesiàstiques disposa que el dia de Sant Josep es faça una col·lecta en totes les esglésies i parròquies de la ciutat perquè els estudiants de famílies pobres puguin continuar amb els seus estudis.⁶⁷

El 15 d'agost del mateix any es reparteixen «a centenars» els bons de pa i arròs entre els pobres «de la mà i generositat» de CIA, la Comunidad de Labradores, la Sociedad Blanco i Negro i d'altres; també s'entreguen socors extraordinaris per algunes entitats com a Conferències de Sant Vicent i d'altres; l'hospital, l'Asil de Sant Josep i la presó del partit, donen als «desvalguts» menjars i obsequis.⁶⁸

62. *La Defensa*, PH-68, núm. 883 i 884, 8 i 15 de desembre de 1928 (AHME).

63. *La Defensa*, PH-68, núm. 885, 23 de desembre de 1928 (AHME).

64. *La Defensa*, PH-68, núm. 935, 22 de desembre de 1929 (AHME).

65. *La Defensa*, PH-68, núm. 886, 23 de desembre de 1928 (AHME).

66. *Elche*, PH-37, núm. 71 de 2 de desembre de 1928 (AHME).

67. *La Defensa*, PH-68, núm. 948 de 16 de març de 1930 (AHME).

68. *La Defensa*, PH-68, núm. 967 de 15 d'agost de 1930 (AHME).

Fig. 4. Actuació obrera en l'Institut Nacional de Previsió (font: setmanari *Trabajo*, PH-34, març de 1924).

5. CONCLUSIONS

En els anys 20 del segle XX la població il·licitana es distribueix en 19.014 habitants a la ciutat i 14.153 habitants en les partides rurals; quant a la instrucció la població urbana s'aproxima al 42,10% que saben llegir i escriure (s'inclou no saber) i la població rural al 34,48%. La ciutat té un total de 8.134 unitats familiars que es divideixen en nucli urbà amb 4.855 i partides rurals amb 3.279. La mitjana de les persones per llar s'eleva a 4,07 persones en 1925; és una població en la qual els seus membres contrauen matrimoni íntegrament ja entrats en la trentena, fet que es relaciona amb les condicions de treball i el possible estalvi i dificultats per a formar una família. La majoria de les persones que es dedica al servei no sap llegir ni escriure i, moltes d'aquestes, entren en el recompte municipal de membres de la unitat familiar.

A la ciutat el pes de la indústria espartenyera ocupa entorn de 10.000 treballadors prop de 1930; a ells s'uneix un grup de 2.000 més que es dedica a faenes agrícoles, sumant-se aquells que es dediquen a la construcció, el calçat, els comerços i la resta de serveis d'alimentació. Respecte dels salaris s'observa una gran desigualtat en els preus dins de

la mateixa categoria professional com a jornal·ler, i no queden reflectides totes les professions, símptoma de la falta de normativitat sobre aquest tema. La mitjana aproximada sobre el salari obrer diari i per a una família en la qual treballen el pare, la mare i dos xiquets menuts sense retribució equivaldria a 4,75 pessetes diàries comptant 269 dies de treball realitzat.

El treball a preu fet suposa grans avantatges per als patrons, ja que l'obrer treballa en el seu propi domicili, la qual cosa estalvia despeses de local, d'energia, de compra d'unes certes matèries primeres o de manteniment de xicoteta maquinària. A això hem d'afegir la temporalitat del treball a domicili, compartit a vegades amb les faenes agrícoles, que extrema la producció de l'obrer en determinats moments per la seua necessitat amb el consegüent risc per a la seua salut. Entre 1920 i 1921 l'horari de treball dels espartenyers il·licitans era d'11 hores de mitjana al dia. La dieta dels obrers és absolutament deficitària i precària, no tasten la carn més que per a determinades ocasions, i basen la seua alimentació en pa, fruites, hortalisses i peix en salaó, cosa que acaba derivant en malalties com la tuberculosi, entre d'altres.

Quant al treball infantil la premsa local recull que hi ha menors de catorze anys treballant la brutal jornada d'11 hores diàries de dia i deu de la nit. El treball infantil és considerat des del punt de vista del patró com una manera d'ajudar amb les despeses de la casa; d'aquesta manera podia reduir el salari de l'obrer que es veia obligat al fet que treballaren els fills o filles i la dona, considerada també menor d'edat.

La premsa es converteix en vehicle de sol·licituds per a la recollida de diners per a empreses socials dins de l'àmbit de la beneficència; les almoines, les subscripcions, les corregudes de bous, les representacions teatrals o els partits benèfics, entre d'altres, conformen la inclinació del poble il·licità en la tasca d'ajudar la classe obrera. Les tómboles benèfiques tenen un gran acolliment i els seus estris representen la vida quotidiana, tres paquets d'agulles i una pastilla de sabó.

BIBLIOGRAFIA

- ARGENTE, Baldomero en MORENO SAEZ, Francisco (1987), *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil Albert, Alacant.
- BEN-AMI, Shlomo (2012), *El cirujano de hierro, la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*, RBA Libros, Barcelona.
- BURKE, Peter; et al. (1996), *Formas de hacer historia*, Alianza Editorial, Madrid.

- CABALLÉ MASFORROLL, Anna (2013), *El feminismo en España. La lenta conquista de un derecho*, Cátedra, Madrid.
- CARDÚS I ROS, Salvador (coord.) (2003), *La mirada del sociólogo. Qué es, qué hace, qué dice la Sociología*, UOC, Barcelona.
- CIEÑ años de la historia de Elche y de su Caja de Ahorros (1886-1986) (1986), Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, Alacant.
- DIEZ RODRÍGUEZ, Fernando (2014), *Homo Faber, Historia intelectual del trabajo. 1675-1945*, Siglo XXI, Madrid.
- FORNER, Salvador, «Industrialización, clase obrera y movimiento obrero. Alicante 1923-1936», en MORENO SAEZ, Francisco (1987), *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil Albert, Alacant.
- GEERTZ, Clifford (1990), *La interpretación de las culturas*, Gedisa, Barcelona.
- GÓMEZ, Luis (1916 [1987]), «Cosas de la calle. Tuberculosis. I», *Semanario Trabajo*, en MORENO SAEZ, Francisco: *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil Albert, Alacant.
- GÓMEZ MARTÍNEZ, María Rosa (2020), *Salud, pobreza y sociedad. Agentes sociales, recursos e instituciones en el primer tercio del siglo XX en Elche*, Cátedra Pedro Ibarra - Universitat Miguel Hernández d'Elx, Elx.
- (2023), «Música, lectura y bordado: la fuerza social de la máquina de coser de la Compañía Singer y la Escuela de Obreras Católicas (1875-1930)», *Ehquidad. Revista Internacional de Políticas de Bienestar y Trabajo Social*, 19, p. 103-120.
- GONZÁLEZ GALÉ, José (1928), «El Instituto Nacional de Previsión de España», *Anales del Instituto Nacional de Previsión*, any XX, suplement al núm. 75, p.112-123.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, Vicente (1976), *La ciudad de Elche, Estudio Geográfico*, Universitat de València, València.
- MIRANDA ENCARNACIÓN, José A. (1991), *Hacia un modelo industrial. Elche, 1850-1930*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil Albert, Alacant.
- MONGE JUAREZ, Mariano (2015), *Agua, Tierra y Capital. La construcción de una ciudad contemporánea. Elche, 1884-1903*, Cátedra Pedro Ibarra - Universitat Miguel Hernández d'Elx, Elx.
- MORENO SAEZ, Francisco (1987), *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil Albert, Alacant.
- RAMOS FOLQUÉS, Alejandro (1973), *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, edita l'autor.

RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban (2005), *Salud Pública en España. Ciencia, profesión y política, siglos XVIII-XX*, Universidad de Granada, Granada.

ROIGÉ, Xavier (2011), «De la Restauración al franquismo. Modelos y prácticas familiares» en CHACÓN, Francisco - BESTARD, Joan (dir.) (2011), *Familias. Historia de la sociedad española (del final de la Edad Media a nuestros días)*, Cátedra, Madrid.

SÁEZ, Dorita, *Memorias*, p. 1-34

SERNA, Justo - PONS, Anacleto (1993), «El ojo de la aguja. ¿De qué hablamos cuando hablamos de microhistoria?», *Ayer*, 12, p. 93-133.

— (2002), «En su lugar. Una reflexión sobre la historia local y el microanálisis», *Prohistoria: historia, políticas de la historia*, 6, p. 107-126.

SERRANO HERNÁNDEZ, Antonio (1921 [1973]), «El menaoret. Cuento Illisitá. Juegos florales de 1920», en RAMOS FOLQUÉS, Alejandro, *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, edita l'autor.

THOMPSON, Edgar P. (2012), *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, vols. I-II, Crítica, Barcelona.

